

Religie i wyznania w *Atlasie historycznym Polski XVI wieku*

Bogumił Szady

<https://orcid.org/0000-0003-0059-5596>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Zarys treści: Artykuł zawiera charakterystykę treści dotyczących struktur religijnych oraz metod ich prezentacji w programie „Atlasu historycznego Polski”. Identyfikuje przyczyny oraz opisuje okoliczności zmian w ujmowaniu tematyki wyznaniowej w poszczególnych fazach rozwoju projektu atlasowego. Ukazuje różne ścieżki rozwojowe AHP, kształtowane przez dyskusje wokół roli kartografii historycznej oraz historii społeczno-religijnej, które wpływały na sposób ujęcia problemów religijnych w programie i serii wydawniczej AHP.

Słowa kluczowe: Atlas historyczny Polski, struktury religijne, historia społeczno-religijna, kartografia historyczna

Abstract: The article characterises the content pertaining to religious structures and their presentation methods in the Historical Atlas of Poland (AHP) programme. It identifies the causes and describes the circumstances of changes in the depiction of religious topics at various phases of the project. It also presents the paths of the AHP development, shaped by discussions around the role of historical cartography and socio-religious history, which influenced how religious issues were treated in the AHP programme and publishing series.

Keywords: Historical Atlas of Poland, religious structures, socio-religious history, historical cartography

Atlas historyczny Polski w XVI wieku to skrócona i popularna nazwa serii wydawniczej *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* (AHP), a jednocześnie część wielkiego zadania naukowego polskiej geografii i kartografii historycznej. Ten dualistyczny charakter serii oraz fakt posługiwania w odniesieniu do niej uogólniającym terminem ma istotne znaczenie w kontekście podejmowanego w tytule artykułu zagadnienia. Nasuwa się bowiem pytanie, czy sposób ujęcia w niej kwestii wyznaniowych należy odnosić, a jeżeli tak, to w jakim zakresie, do geograficzno-historycznego programu badawczego sformułowanego przez Stanisława Smolkę na Pierwszym Zjeździe Historycznym Polski im. Jana Długosza w Krakowie w 1880 r.¹ Dualizm ów przekłada się także na zakres przedmiotowy prezentowanego artykułu –

nakazuje bowiem ukazać zagadnienie w dwóch perspektywach. Pierwsza, którą można określić jako wewnętrzną, będzie dotyczyła treści i problemów religijnych w *Atlasie historycznym Polski*. Druga, którą można określić jako zewnętrzną, będzie odnosiła kwestie religijne, prezentowane w serii, do całego nurtu badań nad geografiami historyczną wyznań i religii w Polsce, do którego należą inne prace programu „Atlas historyczny Polski” oraz badania prowadzone poza nim. Pominięte zostaną przy tym elementy porównawcze dotyczące sposobu ujęcia kwestii wyznaniowych i religijnych w kartografii historycznej innych obszarów Europy czy świata.

Perspektywa przestrzenna w badaniach historycznych dotyczących stosunków religijnych na ziemiach polskich lub związanych z polską państwowością obecna była już w połowie XIX w. Wykaz prac kartograficznych poświęconych tej tematyce z lat 1851–1968 został wydany

¹ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 7–13.

w wydawnictwie Brill w 1971 r.² Od samego początku można dostrzec dwa nurty, które wyodrębniły się w sposób dość naturalny i są pochodną odmiennych perspektyw badawczych. W pierwszym kwestie religijne stanowią jeden z elementów opisu krajobrazu historycznego, w drugim zaś są one głównym przedmiotem tego opisu. W pierwszym nurcie mieści się np. mapa *Wielko Polska epoki piastowskiej* opracowana przez Ignacego Zakrzewskiego i Tadeusza Szulca, załączona do czwartego tomu *Kodeksu dyplomatycznego Wielkopolski*, wydane w 1881 r. Obok granic politycznych i administracyjnych (powiaty) ukazuje ona granice diecezji, a obok grodów kasztelańskich i wsi pojawiają się sygnatury klasztorów. W tym samym roku ukazały się dwie mapy, które można zaliczyć do drugiego nurtu, choć mają one jeszcze charakter bardziej użytkowy (praktyczny) niż czysto poznawczy (naukowy). Dwie prace Teofila Żebrawskiego poświęcone diecezji krakowskiej w XVII i XVIII w. dotyczą struktur diecezjalnych oraz zakonnych³. Już wcześniej kościoły protestanckie na Śląsku doczekały się pełnego atlasu historycznego, który przygotował w 1856 r. Friedrich Gottlieb Eduard Anders⁴. W drugiej połowie XIX w. prowadzone były także prace nad dokumentacją kartograficzną dla ważnych źródeł do dziejów Kościoła łacińskiego z przełomu średniowiecza oraz czasów nowożytnych. Jan Korytkowski przygotował mapę archidiecezji gnieźnieńskiej, która towarzyszy edycji księgi uposażeń Jana Łaskiego z pierwszej połowy XVI w.⁵

W tym samym okresie Franciszek Piekosiński, na okoliczność Pierwszego Zjazdu Historycznego Polski im. Jana Długosza w Krakowie w 1880 r. opracował rękopiśmienną mapę diecezji krakowskiej na podstawie księgi uposażeń Jana Długosza⁶. Warto zauważyć, że w dziewiętnastowiecznych opracowaniach nie funkcjonował jeszcze ścisły podział na kartografię historyczną oraz historię kartografii, na skutek czego mapy historyczne funkcjonowały często równoległe z przedrukami map dawnych.

Kwestie wyznaniowe, w pierwszym rzędzie dzieje podziałów terytorialnych i własności kościelnej, stały się trwałym elementem badań geograficzno-historycznych po wygłoszeniu przez Stanisława Smolkę referatu na wspomnianym zjeździe w 1880 r. na temat potrzeb w zakresie geografii i kartografii historycznej. W referacie tym wskazał on trzy główne zadania: przedstawienie granic i podziałów terytorialnych (kościelnych, świeckich, sądowych), struktury własnościowej (z podziałem na królewską, duchowną i szlachecką) oraz procesu kolonizacji polskiej na Rusi Czerwonej oraz ziemiach litewsko-ruskich. Podkreślił znaczenie dla tych prac warszawskiej serii wydawniczej *Źródła dziejowe*, stworzonej w 1876 r. przez Aleksandra Jabłonowskiego i Adolfa Pawińskiego⁷. Jest to o tyle znamienne, że to właśnie w warszawskim, a nie krakowskim środowisku historycznym ukazało się pierwsze dzieło kartograficzne zaliczane przez historiografię (pytanie czy słusznie) do programu „Atlasu historycznego Polski”: *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*⁸. Dział pierwszy miał dotyczyć ziem koronnych, dział trzeci zaś ziem litewskich

² L. Bienkowski, J. Flaga, Z. Sułowski, *Bibliographie de cartographie ecclésiastique. Fasc. 2: Pologne*, Leiden 1971.

³ T. Żebrawski, *Mapa zgrupowań zakonnych dawnej diecezji krakowskiej według spisów z lat 1621–1750 ułożona*, Kraków 1881; tenże, *Mapa dawnej diecezji krakowskiej według spisów synodalnych i wizyt biskupich z czasu między 1621 a 1750 r. ułożona*, Kraków 1881; *Objaśnienie dwóch map dawnej diecezji krakowskiej*, Kraków 1881.

⁴ F.G.E. Anders, *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien*, Glogau 1856.

⁵ Jana Łaskiego arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa, legata urodzonego *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 1–2, wyd. J. Korytkowski, Gniezno 1880–1881.

⁶ F.K. Piekosiński, „Mapa diecezji krakowskiej”, Biblioteka Jagiellońska, rkps 8036 IV.

⁷ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii*, s. 9–12.

⁸ A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904.

Rzeczypospolitej. Był to więc w zamyśle bardziej atlas historyczny Rzeczypospolitej niż atlas historyczny Polski.

Referat towarzyszący ogłoszeniu atlasu ziem ruskich został zaprezentowany 24 października 1904 r. na posiedzeniu Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie. Pomija on całkowicie program przedstawiony wcześniej przez Stanisława Smolkę. Co więcej, w opublikowanym w 1897 r. tekście Jabłonowski podkreślał, że pojawienie się w 1883 r., trzy lata po referacie Smolki, cyklu *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* było procesem naturalnym, wynikającym z doświadczeń dotychczasowych prac nad *Źródłami dziejowymi* („Plan takowy wyłonił się przecie powoli – z konieczności, a geneza jego bardzo naturalna”). Odnosząc się do aspektów geograficznych i kartograficznych swojego wydawnictwa, całkowicie pominął program Smolki⁹. Daremnie też szukać odniesień do rzeczoności referatu z 1880 r. w obszernym wstępie Adolfa Pawińskiego do pierwszego tomu cyklu *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym* (Wielkopolska), w którym autor większy nacisk położył na kwestie statystyki gospodarczej XVI w. niż tematykę geograficzno-historyczną. Pawiński prace kartograficzne uważał za dopełnienie statystycznego opisu struktury demograficznej, własnościowej i gospodarczej kraju¹⁰. O tym, że referat

⁹ „Ze w nieuniknionem tego następstwie wystąpiła potrzeba uwzględnienia, ileby się dało wyczerpującego, i strony geograficznej zarazem, jako nieodzownej podstawy podobnego obrazu – rzecz arcyzrozumiała”, A. Jabłonowski, *Udział ś.p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p.t.: „Źródła dziejowe”, „Kwartalnik Historyczny”, 11, 1897, s. 514; tenże, Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, 9, 1904, 8, s. 14–20.*

¹⁰ „Ze względu na geografiją, chodziło głównie o to, żeby nareszcie raz poznać dokładnie całą Polskę w danym wieku: nie tylko jej województwa, powiaty, grody, miasta i miasteczka, co zresztą po pracach Świąckiego i Balińskiego jest już prawie rzeczą zbyteczną, ale jej wszystkie zgoła wsi, wszystkie bez wyjątku, choćby najmniejszą osadę, złożoną z kilku morgów zagrody szlacheckiej. Chodziło o to, żeby ostatecznie już raz posklejać całą lepiankę, choćby z różnych, ale niezbyt od siebie odległych

Smolki nie odbił się szerszym echem wśród współczesnych mu historyków i geografów, mogą świadczyć opinie Franciszka Bujaka¹¹. Do idei Smolki nie odnosi się także w swoich tekstach programowych Władysław Semkowicz.

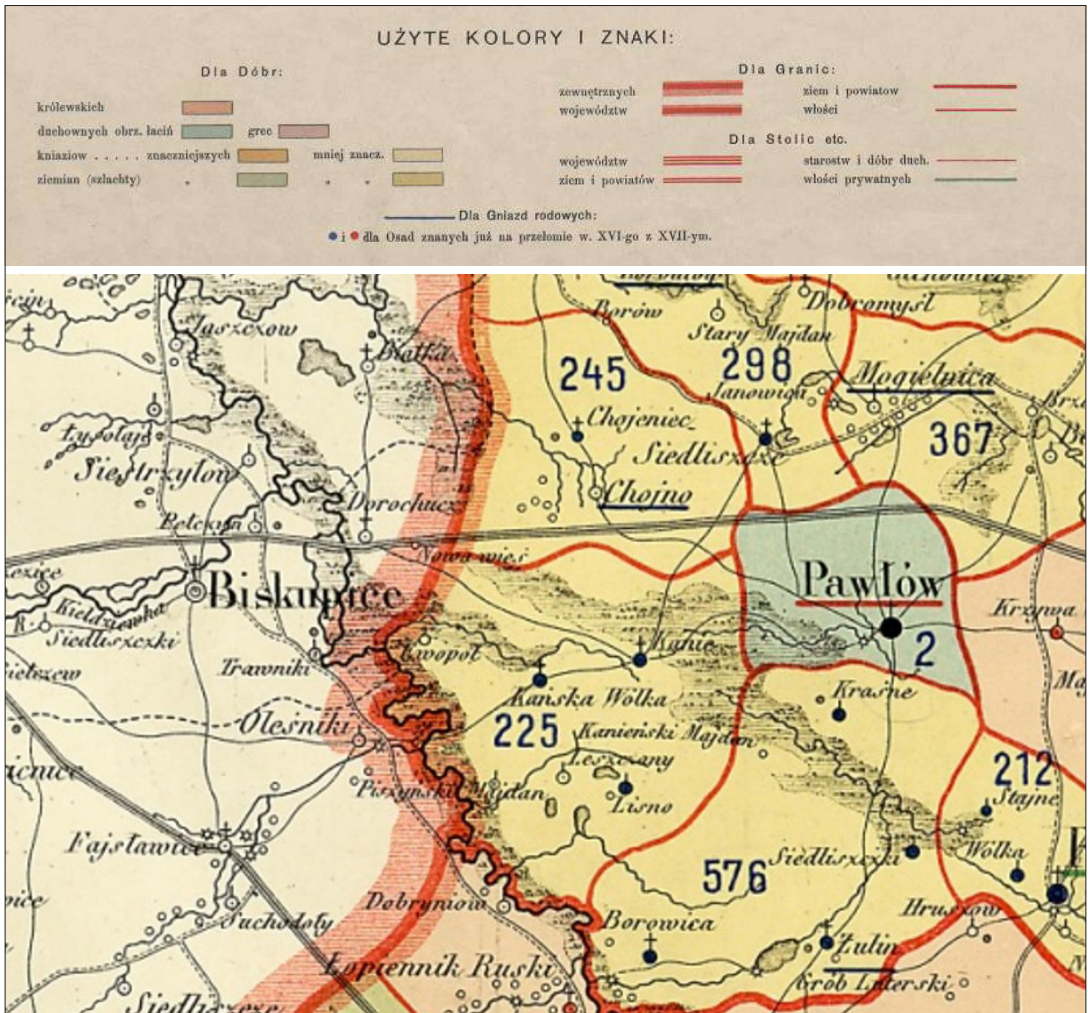
We wspomnianych tekstach Bujak nie potrafił jasno określić relacji między krakowskim programem atlasowym Smolki oraz warszawską aktywnością Jabłonowskiego¹². Smolka z pewnością znał plany edycji rejestrów poborowych w ramach *Źródeł dziejowych*, ale niezbyt precyzyjnie – w swoim referacie wspominał, że mają zostać opracowane rejestry z czasów panowania Zygmunta I, a nie Stefana Batorego¹³. Zakres treści map oraz sposób ich prezentacji wskazuje na to, że nawet jeżeli Jabłonowski znał program Smolki,

lat. Niechby już raz zrabą cały dachem pokryty stanął. [...] Więc porzuciliśmy nawet chwilowo zamiar ogłoszenia już teraz szczegółowych map geograficznych Wielkopolski, które lubo przygotowane, wymagałyby jednak znowu trochę nakładu drogiego czasu. Przechodzimy bezpośrednio do badań nad Małopolską, Mazowszem i Podlasiem, które się także niebawem ukazą. Skoro zaś już zrabą stanie i gmach będzie pod dachem, spokojnie przystąpimy, jeśli zycia i sił starczy, do wykończenia wewnętrznych jego części”, A. Pawiński, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1: *Wielkopolska*, Warszawa 1883 (*Źródła Dziejowe*, t. 12), s. 11–12, 37.

¹¹ „Przed dwudziestu przeszło laty interesował się sprawą geografii historycznej prof. St. Smolka, około 1881 r. postarał się o liczne ślepe mapy (zawierające tylko sieć hydrograficzną) przeważającej części obszaru ziem piastowskich (ze Śląskiem i Pomorzem), miał nawet na ten temat referat na zjeździe historyków polskich im. Długosza w Krakowie w r. 1880. Mapy te zostały oddane seminarium historycznemu Uniw. Jagiellońskiego do użytku jego członków przy pracach. Niestety poza te wstępne kroki sprawa studiów historyczno-geograficznych w Krakowie nie posunęła się wcale, zwłaszcza, że inicjator wkrótce ważną tę myśl zaniedbał”, F. Bujak, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 19, 1905, s. 627. „Na pierwszym zjeździe historyków polskich im. J. Długosza w Krakowie w r. 1880 wygłasza prof. St. Smolka referat o geografii historycznej, a następnie wydaje własnym kosztem szereg ślepych map obszaru Rzeczypospolitej Polskiej, zawierających tylko sieć rzeczną, aby służyły jako podkłady (kanwy) przy pracach historyczno-geograficznych. Nie obudził on jednak żadnego zainteresowania dla tych zagadnień, których potrzebę podkreślił także M. Bobrzyński w swej znanej książce, dając krótki zarys geografii historycznej polskiej”, tenże, *O atlasie historycznym Polski*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 1, 1923, 2, s. 49.

¹² Por. H. Rutkowski, *Atlas historyczny Polski*, w: *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 116.

¹³ S. Smolka, *O przygotowawczych pracach do geografii*, s. 12.

Ryc. 1. A. Jabłonowski, *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-ty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904 (fragment mapy oraz legenda)

to nie brał go pod uwagę przy pracach kartograficznych nad atlasem ziem ruskich. Elementem wspólnym obu projektów była skala mapy wzorowana na mapie Wojciecha Chrzanowskiego z połowy XIX w. (1:300 000). Jabłonowski jednak, wbrew postulatowi Smolki, całkowicie pominął granice administracji kościelnej (diecezje, archidiakonaty, dekanaty i parafie). Do proponowanej przez Smolkę metodyki odwołał się kilkadziesiąt lat później w swoim opracowaniu na temat rozwoju terytoriów

plemiennych Stanisław Arnold¹⁴. Jabłonowski w swoim atlasie przedstawił jedynie własność kościelną podzieloną na dobra duchowne Kościoła łacińskiego oraz greckiego (prawosławnego i unickiego). Sygnatury kościołów widoczne na mapie ziem ruskich na przełomie XVI i XVII w. nie podają informacji historycznej, gdyż pochodzą z mapy podkładowej, którą

¹⁴ S. Arnold, *Terytorja plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 2, Kraków 1927.

stanowiła wspomniana *Karta dawnej Polski* Chrzanowskiego z 1859 r.¹⁵

Program „Atlasu historycznego Polski” kształtował się etapami. O ile pomysłodawcą szeroko zakrojonych prac geograficzno-historycznych był niedoceniony przez współczesnych Stanisław Smolka, to za architektów właściwego programu atlasowego należy uznać Franciszka Bujaka, Władysława Semkowicza i Stanisława Arnolda. Warto zwrócić uwagę, że Smolka w swoim referacie z 1880 r. nie użył określenia „atlas”, Aleksander Jabłonowski zaś odnosił swój program do „Rzeczypospolitej” (1904). I nie powinno być tutaj mylące synonimiczne traktowanie „Rzeczypospolitej” i „Polski” przez Semkowicza („Ośmnaście lat mija od pojawienia się pierwszego zeszytu «Atlasu historycznego Polski» Aleksandra Jabłonowskiego”)¹⁶. W programowym referacie wygłoszonym na posiedzeniu Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie w styczniu 1906 r. (publikacja w tym samym roku na łamach „Kwartalnika Historycznego”) Franciszek Bujak, biorąc pod uwagę doświadczenia nauki austriackiej, niemieckiej i czeskiej, przedstawił program polskiego atlasu. Zapropował powiększenie skali w stosunku do opracowania Jabłonowskiego (1:200 000), przy czym kwestionował, głównie ze względów praktycznych, celowość postulowanej wówczas rekonstrukcji granic wsi w późnym średniowieczu. Wskazywał potrzebę objęcia opracowaniem trzech przekrojów czasowych: przełom XIV i XV w., panowanie Stefana Batorego oraz czasy upadku państwa polskiego (pierwszy rozbiór Polski). Wskazywał także możliwość opracowania map na podstawie taryf pogłównego i rejestrów poborowych z lat (1662–1673). Wśród treści mapy proponował przedstawienie podziałów kościelnych (punkt 2).

¹⁵ W. Chrzanowski, *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich według najnowszych materiałów*, Paryż 1859.

¹⁶ W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (Program wydawnictwa)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 1, Kraków 1922, s. 1.

Całą inicjatywę atlasową widział jako wspólne przedsięwzięcie instytucji naukowych z trzech zaborów: Kasy Mianowskiego w Warszawie, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu i Akademii Umiejętności w Krakowie¹⁷.

Mimo że możliwość realizacji idei Bujaka pojawiała się po odzyskaniu niepodległości, to w okresie międzywojennym dość długo nie udawało się doprowadzić do pełnej koordynacji organizacyjnej i merytorycznej prac atlasowych w Polsce. W powołanej w 1921 r. Komisji dla Atlasu historycznego Polski przez dekadę nie powstała jednolita koncepcja prac, a co za tym idzie także spójna wizja dotycząca sposobu opracowania i prezentacji zagadnień kościelnych i religijnych. Prace prowadzone w komisjach regionalnych (Kraków, Warszawa, Lwów, Poznań) przebiegały z różną intensywnością i według odmiennych koncepcji. Wciąż ścierały się programy Władysława Semkowicza (pierwszeństwo map rozwojowych i XVIII w.) oraz Stanisława Arnolda (pierwszeństwo map przekrojowych i XVI w.)¹⁸. Obaj badacze, prezentując swoje założenia, dostrzegali jednak wagę kwestii wyznaniowych dla krajobrazu geograficzno-historycznego. W tekście programowym z 1922 r. Semkowicz, idąc za Bujakiem, zrywał z myślą kontynuacji prac w modelu atlasu ziem ruskich, wskazując jako jedną z przyczyn fakt, że „atlas Jabłonowskiego ograniczał się tylko do podziału administracyjnego i majątkowego, nie obejmuje natomiast szeregu innych ważnych zagadnień historyczno-geograficznych, przede wszystkim podziału kościelnego, który bezwarunkowo powinien wejść w program przyszłych badań i prac kartograficznych”¹⁹. Także kwestionariusz Arnolda uwzględniał

¹⁷ F. Bujak, *Studia geograficzno-historyczne*, Warszawa 1925, s. 237–244.

¹⁸ Szczegółowy zapis tej dyskusji zawierają poszczególne zeszyty *Prac Komisji Atlasu Historycznego Polski* (1922, 1927, 1935). Została ona krytycznie omówiona przez Beatę Konopską, *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994, s. 67–88.

¹⁹ W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (Program wydawnictwa)*, s. 4.

granice kościelne (diecezje, archidiakonaty, dekanaty i parafie) zarówno wśród map przekrojowych, jak i mających powstać na ich bazie i bardziej zgeneralizowanych map rozwojowych²⁰. Różnice między Semkowiczem i Arnoldem dotyczące koncepcji prac atlasowych w okresie międzywojennym były bardzo ważne, gdyż wynikały z odmiennego definiowania celu prac atlasowych. Kontrowersja ta utrzymywała się w sporze o kształt „Atlasu historycznego Polski” aż do lat sześćdziesiątych XX w., a nawet jest wpisana w charakterystykę kartografii historycznej po dzień dzisiejszy. Władysław Semkowicz postrzegał kartografię historyczną jako metodę pracy badawczej, której zadaniem było przedstawianie rozwoju zjawisk historycznych w czasie. Uzasadniając pierwszeństwo map rozwojowych nad przekrojowymi, pisał: „Drugim powodem, który przynajmniej dla niektórych zjawisk zaleca przyznać pierwszeństwo mapom rozwojowym, to moment ewolucyjny, przede wszystkim interesujący historyka, jedynie na mapie rozwojowej dający się jasno i plastycznie uwydatnić”²¹. Można powiedzieć, że była to perspektywa bardziej historyczna, w której stworzenie mapy historycznej było celem samym w sobie i ukoronowaniem procesu badawczego. Stanisław Arnold prezentował podejście bardziej geograficzne i rozumiał prace kartograficzne tylko jako podstawę i pomoc dla właściwych badań historycznych: „I to jest, jak sądzę, pierwszym zadaniem atlasu historycznego: ma on być podstawą dla badań historycznych. Nie może on dawać gotowych rozwiązań zagadnień historycznych, a tylko je ułatwiać, musi być pomocnikiem historyka, a nie nim samym”²².

Przedłużającą się dyskusję i impas przełamala praktyka i doświadczenie prac kartograficznych prowadzonych w latach

1921–1930, które pogodziły oba stanowiska. Mniejsze znaczenie dla koncepcji prac atlasowych miała mapa północnej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, przygotowana w 1928 r. przez Jana Jakubowskiego pod auspicjami warszawskiej komisji atlasowej. Rozwiązanie opisanych wyżej kontrowersji przyniosła natomiast praca zrealizowana w Krakowie pod kierunkiem Władysława Semkowicza przez Karola Buczka i jego zespół dla województwa krakowskiego w okresie Sejmu Wielkiego, ale według koncepcji nie mapy rozwojowej, ale przekrojowej w skali 1:200 000²³. Oznaczało to realizację programu atlasowego według pomysłu Arnolda²⁴. Zagadnienia religijne na mapie województwa krakowskiego znajdują się w czterech z dziewięciu kategorii ujętych w legendzie: granice, własność, kościoły i klasztory oraz zakłady i budowle. Granice zostały ukazane w klasycznym czterostopniowym podziale: parafie, dekanaty, archidiakonaty i diecezje. Własność kościelna została podzielona na należącą do duchowieństwa świeckiego, dobra zakonne i poklasztorne. Bardzo bogatą kategorią były kościoły i klasztory, gdzie znalazło się aż szesnaście rodzajów obiektów sakralnych Kościoła łacińskiego, które uwzględniały zarówno typ świątyń, rodzaj materiału budowlanego, jak też ich funkcje administracyjne. Na mapie liczbami została oznaczona liczba świątyń w poszczególnych miejscowościach. Obiekty sakralne innych wyznań (siedziby kahałów i zbory), szkoły parafialne i klasztorne oraz szpitale znalazły się w kategorii

²³ „W taki oto sposób miejsce projektowanych map rozwojowych i przeglądowych o niewielkich skalach zajęły mapy przekrojowe, bardzo szczegółowe, bo dążące do odtworzenia możliwie najwierniejszego obrazu kraju w wąskich ramach chronologicznych”, K. Buczek, *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 1), s. 6.

²⁴ W. Pałucki, *Prace nad atlasem historycznym Polski*, w: *Problemy nauk pomocniczych historii, III: Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*, Katowice – Wisła, 29–31 V 1974, red. J. Szymański, Katowice 1974 (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 96), s. 190.

²⁰ S. Arnold, *W sprawie atlasu historycznego Polski*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 1, Kraków 1922, s. 30–32.

²¹ W. Semkowicz, *Atlas historyczny Polski (Program wydawnictwa)*, s. 10.

²² S. Arnold, *W sprawie atlasu historycznego Polski*, s. 29.

Ryc. 2. W. Semkowicz, K. Buczek, Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792), Kraków 1929 (Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe, t. 1) (fragment mapy oraz legenda)

„budowle”. Zarówno analiza treści mapy, jak i obszerny wstęp metodyczny Karola Buczka wskazują, że pod względem przedstawienia zagadnień religijnych mapa ta

jest najbogatsza informacyjnie w całym programie „Atlasu historycznego Polski”. Umożliwiła to szeroka podstawa źródłowa, gdyż jej autorzy sięgnęli do całej gamy

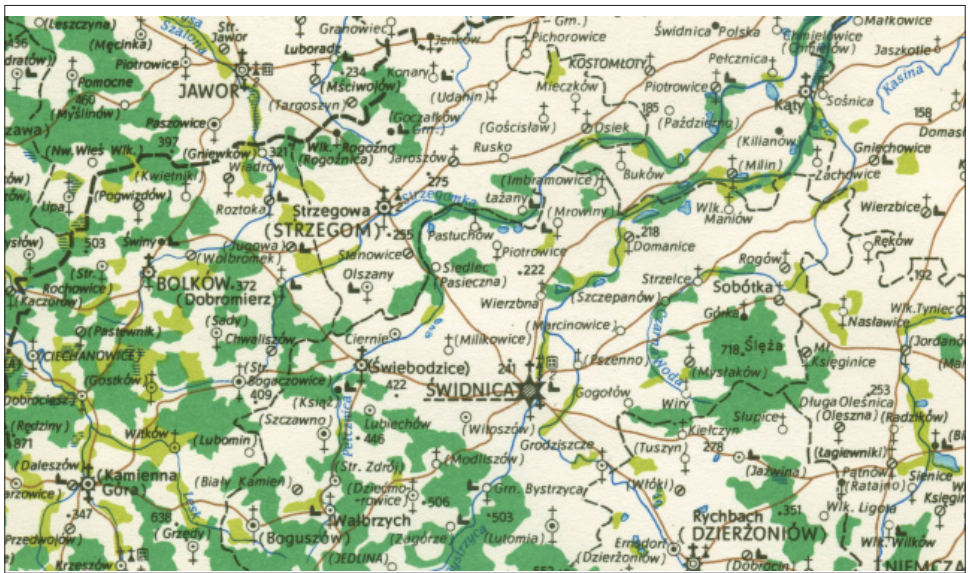
źródeł proveniencji kościelnej i państwowej, które informowały o jednostkach terytorialnych i instytucjach życia religijnego (spisy podatkowe, spisy dymów i ludności, pogłówne żydowskie, spisy parafialne, akta wizytacji biskupich).

Zniszczenia, które przyniosła druga wojna światowa w polskich archiwach, postawiły pod znakiem zapytania możliwość kontynuacji prac w koncepcji krakowskiej mapy Semkowicza i Buczka w odniesieniu do innych części kraju. Konieczna była ponowna weryfikacja programu prac atlasowych, do których powrócono na początku lat pięćdziesiątych. W nowym programie zakres treści dotyczących życia religijnego został znacznie zredukowany, a sposób ich przedstawienia uproszczony. Pierwszy tom, określanej jako doświadczalny, opracowany według nowych założeń (seria A: mapy szczegółowe) składał się z mapy głównej w skali 1:200 000 oraz szeregu kartogramów problemowych w skali 1:500 000, dotyczył województwa płockiego w XVI w.²⁵ Został opublikowany w 1958 r. i – pod względem treści dotyczących życia religijnego – nawiązywał w pewnym stopniu do doświadczeń przedwojennej mapy województwa krakowskiego. Ponieważ całe województwo płockie należało do jednej diecezji, nie było konieczności prezentacji jej granic, zostały natomiast przedstawione granice archidiakonatów, dekanatów i parafii. Własność duchowna potraktowana została zbiorczo jako jedna – analogicznie z królewską i szlachecką. Zniknęła całkowicie kategoria „kościół i klasztor”, a obiekty sakralne Kościoła katolickiego (kościół katedralny, kościoły parafialne, kościoły filialne, opactwa, klasztory) zostały włączone do kategorii „budowle” razem z bożnicami, szpitalami i zamkami. W kolejnym tomie (seria B: mapy przeglądowe) na mapie Prus Królewskich, ze względu na przyjętą skalę 1:500 000, kwestie religijne musiały zostać jeszcze bardziej

zgeneralizowane – pozostały na niej tylko granice diecezji i parafii (bez dekanatów i archidiakonatów), wśród budowli zaś – kościół katedralny i kościoły parafialne. Własność duchowna została zaprezentowana tylko na odrębnej mapie problemowej²⁶. Żadne z tych opracowań nie zawierało odrębnego rozdziału w komentarzu, poświęconego problemom religijnym. Trzecim opracowaniem, które należy do okresu kształtowania się koncepcji atlasowej w okresie powojennym, należy atlas historyczny Śląska. Prace nad nim trwały ponad dwadzieścia lat i zostały ukończone w latach 1976 (t. 1) i 1984 (t. 2). Dotyczył on drugiej połowy XVIII w., czym nawiązywał do przedwojennej koncepcji mapy Semkowicza-Buczka dla województwa krakowskiego, ale miał charakter przeglądowy (mapa główna w skali 1:500 000) oraz problemowy (kartogramy i kartodiagramy w skalach od 1:500 000 do 1:2 000 000). Problematyka wyznaniowa nie należała do centralnych zagadnień, aczkolwiek w tomie pierwszym znalazł się odrębny rozdział oraz specjalna tablica (IV) poświęcona tematyce wyznaniowej, gdzie w postaci dwóch kartogramów Julian Janczak przedstawił udział procentowy ludności katolickiej na Śląsku w latach 1817–1828. Miejscowości z kościołami ewangelickimi, katolickimi albo obu wyznań znalazły się też na mapach dotyczących stosunków etnicznych i kolonizacji fryderycjańskiej (tab. III). Najbogatsza w treści dotyczące wyznań była mapa przeglądowa Śląska w końcu XVIII w. w tomie drugim, gdzie zostały zaznaczone świątynie trzech wyznań: kościoły katolickie (z podziałem na parafialne, kolegiackie), klasztory oraz siedziby diecezji, archidiakonatów i archiprezbiteratów (dekanatów); kościoły parafialne ewangelickie z zaznaczeniem siedzib konsystorza, superintendentur, inspekcji lub senioratów; bożnice żydowskie. Jeżeli

²⁵ AHP Województwo płockie.

²⁶ *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1).

Ryc. 3. Śląsk w końcu XVIII w., t. 1–2, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1976–1984 (Atlas historyczny Polski: Mapy XVIII wieku, t. 1–2) (fragment mapy oraz legenda)

w miejscowości było więcej świątyn określonego typu, to podobnie jak na przedwojennej mapie dla województwa krakowskiego przy sygnaturze została podana ich liczba. Atlas dla Śląska całkowicie pomija kwestie granic jednostek administracji kościelnej²⁷.

Jak widać, aż do lat sześćdziesiątych XX w. program prac nad „Atlasem historycznym Polski” nie przybrał jednolitej formy (skala, okresy historyczne, metodyka prezentacji kartograficznej). Odnosiło się to także do sposobu opracowania i prezentacji struktur wyznaniowych i religijnych. Dopiero w wyniku dyskusji prowadzonych na konferencjach naukowych oraz na łamach czasopism w latach 1964–1968 uformowała się koncepcja serii wydawniczej *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, o której była mowa na początku tekstu. Ciężar prac geograficzno-historycznych dotyczących średniowiecza został przeniesiony do Pracowni Słownika Historyczno-Geograficznego Ziem

Polskich w Średniowieczu, a próby prac atlasowych nad wiekiem XVIII po ukazaniu się tomów dla Śląska, prowadzone dla województw lubelskiego i sieradzkiego, nie zostały ukończone²⁸. Warto dodać, że Władysław Pałucki, który na początku kierował pracami tej serii, nie odwoływał się w swoich programowych tekstach do koncepcji Smolki, ale do tradycji *Źródeł dziejowych* (Pawiński, Jabłonowski) oraz koncepcji Bujaka²⁹. Dostrzegał nawet pewną ciągłość, wskazując, że nowa, wypracowana koncepcja serii *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* jest w jakiejś mierze nawiązaniem do planowanego przed pierwszą wojną światową *Działu I Atlasu historycznego Rzeczypospolitej*, który miał dotyczyć Korony³⁰. Decyzja o położeniu

²⁸ Obszerniej na temat sporu wokół koncepcji serii pisali: W. Pałucki, *Prace nad atlasem historycznym Polski*, s. 193–197; B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne*, s. 129–130.

²⁹ W. Pałucki, *Prace nad atlasem historycznym Polski*, s. 188–189; tenże, *Przedmowa*, w: AHP Województwo lubelskie.

³⁰ „Będzie to poniekąd zgodne z intencją A. Jabłonowskiego, który potraktował swoje wydawnictwo jako Dział II Atlasu historycznego Rzeczypospolitej Polskiej, postulując opracowanie innych województw Korony w Dziale I Atlasu”, W. Pałucki, *Przedmowa*, s. 10.

²⁷ *Śląsk w końcu XVIII wieku*, t. 1–2, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1976–1984 (Atlas historyczny Polski: Mapy XVIII wieku, t. 1–2).

nacisku na drugą połowę XVI w. była dobrze uzasadniona, jeżeli chodzi o stan zachowanej podstawy źródłowej (rejestrzy poborowe) oraz względną stabilność osadnictwa i granic świeckich. Dla kartograficznej prezentacji struktur wyznaniowych w ujęciu statycznym to okres bardzo trudny ze względu na dynamiczny rozwój reformacji oraz przemiany w łonie Cerkwi prawosławnej (unia brzeska).

W tym samym okresie, kiedy kształtowały się koncepcja i założenia serii map szczegółowych AHP, doszło do ożywionej współpracy z Instytutem Geografii Historycznej Kościoła w Polsce Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, gdzie podjęto prace nad atlasem historycznym chrześcijaństwa w Polsce³¹. Nie przypadkiem Stanisław Litak w ostatnim akapicie wstępu do *Atlasu Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, wydanego w 2006 r., pisał: „Inspiracją do podjęcia opracowania i wydania niniejszego tomu atlasowego były także prowadzone od przeszło stu lat prace nad Atlasem historycznym Polski”³². Z pewnością odwoływał się do dyskusji prowadzonych w Lublinie w 1968 r. w trakcie jednodniowego seminarium, w którym uczestniczyli m.in. Karol Buczek, Stanisław Herbst, Tadeusz Ładogórski, Władysław Pałucki, Henryk Rutkowski, a więc osoby kształtujące *Atlas historyczny Polski*³³. Należy jednak podkreślić, że prace kartograficzne prowadzone w KUL wyrażały z odmienną tradycją, a mianowicie z koncepcji historii społeczno-religijnej

oraz związków geografii historycznej z socjologią religii (szkoła Annales)³⁴. Seria *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* realizowała koncepcję Stanisława Arnolda, w której kwestie wyznaniowe stanowią jeden z elementów krajobrazu kulturowego, a kartograficzna prezentacja wyników badań jest podstawowym celem działań naukowych. W założeniu Jerzego Kłoczowskiego w badaniach nad historią społeczną wyznań i religii w KUL kartografia historyczna miała stanowić głównie metodę badawczą i narzędzie do analizy przemian dotyczących chrystianizacji, rozwoju instytucji oraz praktyk religijnych czy życia umysłowego i intelektualnego w kontekście porównawczym³⁵. Z tego powodu kwestionariusz badawczy oraz zakres rzeczowy będący przedmiotem opracowań kartograficznych był dużo szerszy, przez co można mówić tutaj o kartografii historycznej tematycznej, w odróżnieniu od prac w serii AHP, którą można określić mianem kartografii historycznej ogólnej. Program „Atlasu historycznego Polski” koncentrował swoją uwagę głównie na podziałach terytorialnych i jednostkach administracyjnych. Po 1964 r. nie oznaczano już na mapie obiektów sakralnych, ale wskazywano miejscowości będące siedzibami jednostek administracji kościelnej różnych szczebli (siedziby parafii, dekanatów, diecezji etc.). Zrezygnowano przy tym z prezentowania na mapie świątyń filialnych i pomocniczych. Kwestionariusz zagadnień w atlasie chrześcijaństwa, obok jednostek terytorialnych, miał obejmować obiekty sakralne, ruch zakonny, praktyki religijne (np. sakramenty, bractwa, pielgrzymki, cmentarze etc.), kult świątych (np. patronia i wezwania), beneficja i ich obsadę (np. majątek kościelny, duchowieństwo), aktywność społeczną (np. szkoły, szpitale).

³¹ Podstawowe informacje: J. Kłoczowski, *Rozwój i problematyka badań nad geografią historyczną Kościoła katolickiego*, „Roczniki Humanistyczne”, 11, 1962, 2, s. 5–93; tenże, *Prace nad Atlasem historycznym chrześcijaństwa w Polsce, w: Problemy nauk pomocniczych historii*, III, s. 199–205; S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006 (Prace Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL, t. 10), s. 9–24.

³² S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej*, s. 24.

³³ *Ogólnopolska sesja naukowa z dnia 25 listopada 1966 r. poświęcona działalności naukowej Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 16, 1968, 2, s. 123–174.

³⁴ G. Le Bras, *Un programme. La géographie religieuse*, „Annales d'histoire sociale”, 8, 1945, 1, s. 87–112.

³⁵ B. Szady, *Historical Cartography of Confessions and Religions in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Between Historical Geography and Spatial History*, „Studia Geohistorica”, 6, 2018, s. 142.

Założenia serii wydawniczej *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* zostały przedstawione w pierwszym opublikowanym, ale oznaczonym numerem trzecim, tomie poświęconym województwu lubelskiemu. Sposób prezentacji kartograficznej struktur kościelnych został zdeterminowany przez główną zasadę serii, „by zgodnie z charakterem map przekrojowych zawierały one przestrzenne rozmieszczenie maksymalnej ilości najważniejszych elementów w ich wzajemnym powiązaniu, przy jednoczesnym utrzymaniu przejrzystości mapy”³⁶. Podobnie zadania kartografii historycznej postrzegał Kłoczowski: „Przedstawienie przestrzenne zjawiska pozwala na uchwycenie jego zróżnicowania oraz daje podstawę do porównania z innymi rodzajami zjawisk, a więc do szukania korelacji”³⁷. Analiza treści map, komentarzy oraz indeksów ośmiu tomów serii AHP wydanych w latach 1966–2021 wskazuje na systematyczną tendencję do poszerzenia i rozwijania zakresu treści dotyczących kwestii religijnych przy zachowaniu zgodności podstawowych elementów, które wyznaczają ciągłość serii i pozwoliły na podsumowanie całości wydawnictwa jednym dużym tomem zbiorowym w języku polskim i angielskim³⁸. Poza nielicznymi wyjątkami terenów mieszanych konfesyjnie (pogranicze katolicko-prawosławne w tomach krakowskim i podlaskim oraz pogranicze katolicko-luterańskie w tomie wielkopolskim) w indeksach do każdego tomu została określona przynależność osad do parafii Kościoła łacińskiego. We wszystkich tomach zaznaczono także osady, których właścicielem były instytucje kościelne (kolor fioletowy). Mapa główna w tomie lubelskim zawierała granice

diecezji, archidiakonatów i parafii. Oznaczono także stolice tych jednostek administracyjnych oraz dekanatów, których granice nie zostały przedstawione na mapie. Uzupełnił je Bogumił Szady w 2014 r. przy okazji zbiorczego wydania w języku angielskim³⁹. W tomie mazowieckim, obok mapy głównej, w prawym dolnym rogu arkusza południowego pojawiła się schematyczna mapa granic administracyjnych uwzględniająca także granice dekanatów. W komentarzu po raz pierwszy pojawiła się wówczas lista parafii z przyporządkowaniem do jednostek wyższego rzędu – dekanatów, archidiakonatów i diecezji. Wydany w 1986 r. tom sandomierski można uznać za przełomowy jeżeli chodzi o problematykę kościelną, gdyż określony w nim zakres treści utrzymał się bez większych modyfikacji do końca serii. Na mapie głównej pojawiły się siedziby opactw, powstała tematyczna mapa dotycząca struktur kościelnych, w komentarzu zaś odrębny rozdział na temat granic administracji kościelnej autorstwa Anny Dunin-Wąsowicz⁴⁰. Poruszona została w nim problematyka Cerkwi prawosławnych oraz gmin reformowanych, która zyskała także prezentację kartograficzną (Krzysztof Chłapowski). W kolejnych tomach kwestie granic kościelnych opisywali: Henryk Rutkowski (województwo łęczyckie i sieradzkie), Marta Piber-Zbieranowska i Krzysztof Chłapowski (województwo krakowskie), Bogumił Szady, Arkadiusz Borek, Marta Kuc-Czerep (Wielkopolska), Arkadiusz Borek (Kujawy i ziemia dobrzyńska), Bogumił Szady, Piotr Guzowski, Marzena Liedke (województwo podlaskie) oraz Tomasz Nowicki (suplement dotyczący Prus Królewskich). Warto dodać, że w tomie wielkopolskim odrębny rozdział komentarza poświęcony ludności

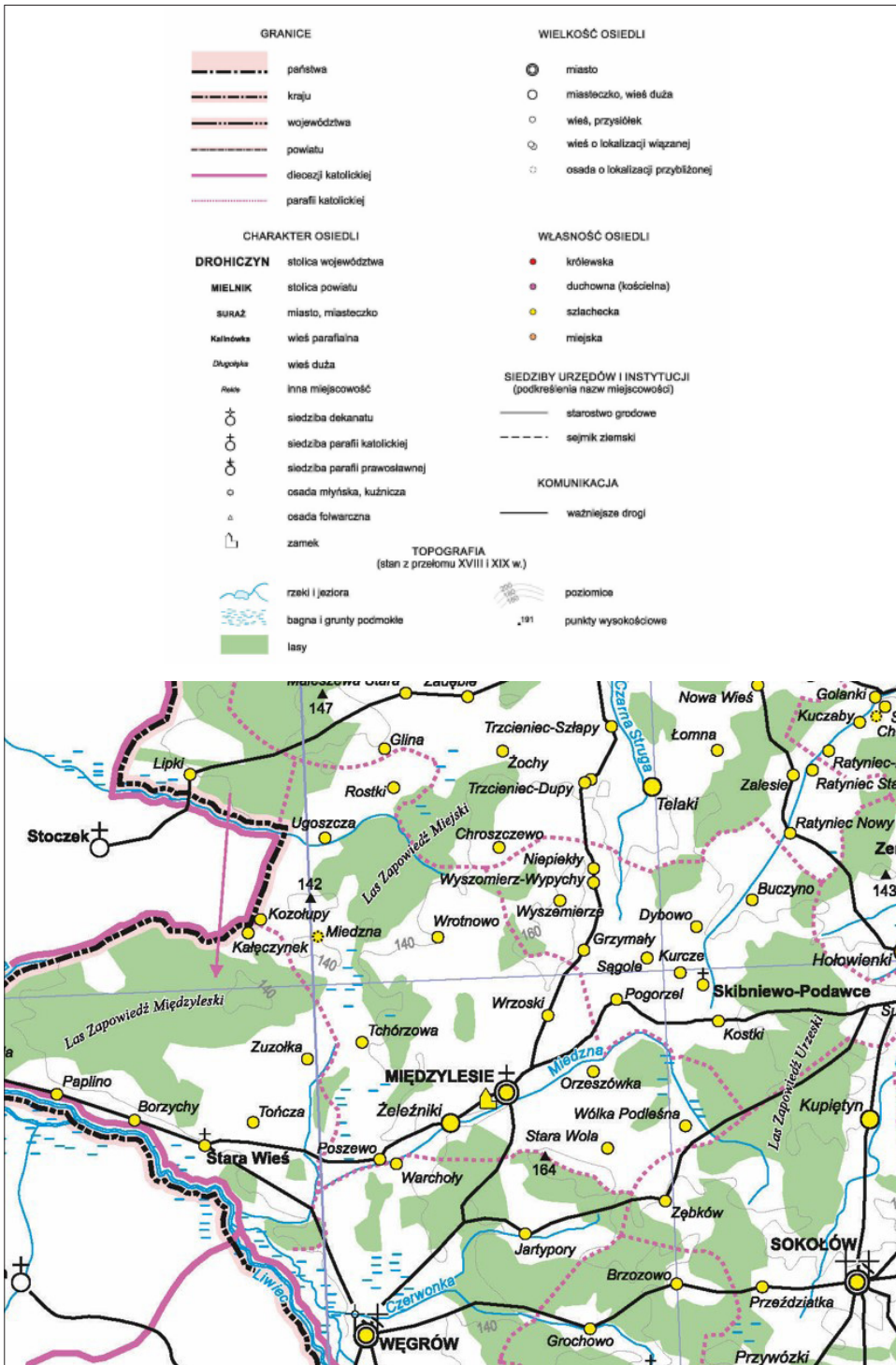
³⁶ W. Pałucki, *Przedmowa*, s. 10.

³⁷ J. Kłoczowski, *Rozwój i problematyka badań*, s. 37.

³⁸ Całość serii poza tomem lubelskim, który znajduje się w bibliotece cyfrowej UMCS (<http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/publication/1074/>), jest dostępna w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych (<https://rcin.org.pl/dlibra/publication/6733?language=en#structure>, dostęp: 1 września 2022).

³⁹ *Historical atlas of Poland in the 2nd half of the 16th Century. Voivodeships of Cracov, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Plock and Mazovia*, red. M. Słoń, Frankfurt am Main [etc.] 2014– (Geschichte, Erinnerung, Politik, Bd. 6).

⁴⁰ A. Dunin-Wąsowicz, *Podziały administracyjne*, w: AHP Mazowsze.

Ryc. 4. Województwo podlaskie w drugiej połowie XVI wieku, red. M. Gochna, B. Szady, oprac. K. Boroda i in., cz. 1: *Mapy, plany*, cz. 2: *Komentarz, indeksy*, Warszawa 2021 (*Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku*, t. 8)

żydowskiej w miastach przygotował Jarosław Suproniuk.

Mimo poszerzającego się zakresu treści dotyczących spraw wyznaniowych, seria *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* utrzymała jednolitą formę, co otworzyło drogę do harmonizacji i scalenia wszystkich map w latach 2014–2021. Proces ten unaoczniał też wady oraz zalety przyjętych rozwiązań. Mocną stroną całego programu AHP było zawsze przedstawienie treści związanych z kulturą religijną na tle innych zjawisk społecznych, takich jak osadnictwo, granice polityczne, stosunki własnościowe oraz środowisko przyrodnicze (sieć rzeczna, lasy). Sieć parafialna przedstawiana była zawsze bardzo precyzyjnie, gdyż zawierała rekonstrukcję okręgów parafialnych. W tym aspekcie seria ta realizuje w znacznej mierze założenia szkoły Annales, która postulowała ujmowanie zjawisk religijnych z kontekście porównawczym oraz w odniesieniu do innych zjawisk społecznych. Takiego wysiłku w tak dużej skali terytorialnej nie podjęto w żadnym innym projekcie badawczym w Polsce. Podobny zasięg miały badania prowadzone w KUL przez Stanisława Litaka w latach 1970–2006, ale nie obejmowały rekonstrukcji okręgów parafialnych, a jedynie ustalono siedziby parafii oraz domów zakonnych wraz z ich przynależnością administracyjną. Nie podejmowano też wysiłku rekonstrukcji obrazu środowiska przyrodniczego.

W programie AHP szczególny nacisk został położony na odtworzenie przebiegu

granic i podziałów terytorialnych. Skutkowało to przyjęciem terytorialnej, a nie społecznej koncepcji parafii. O ile w przedwojennym programie AHP brane były pod uwagę obiekty sakralne jako przedmiot prezentacji kartograficznej, o tyle po wojnie, w serii *Atlas historyczny Polski. Mapy szczegółowe XVI wieku* zrezygnowano z tego założenia, skupiając się na granicach i siedzibach jednostek administracji kościelnej. W konsekwencji mapy oraz komentarze pomijają tak istotne dla życia religijnego problemy jak świątynie pomocnicze czy zakony i klasztory. Należy wspomnieć, że parafie w XVI w. pełniły podwójną rolę – były zarówno jednostkami podziałów kościelnych, jak też jednostkami administracyjno-skarbowymi. W wielu przypadkach źródła proveniencji świeckiej i proveniencji kościelnej podawały odmienną przynależność administracyjną miejscowości. W takich sytuacjach zespół AHP za bardziej wiarygodny uznawał przekaz źródeł kościelnych. Powodowało to wielokrotnie konieczność podziału obszaru parafii między dwa powiaty skarbowe albo podziału miejscowości między dwie parafie (wieś i folwark mogły należeć do odrębnych parafii). Traktowanie parafii jako jednostki administracji kościelnej umożliwiła integrację prac atlasowych z badaniami *stricte* historyczno-kościelnymi i sprawia, że prace wydane w tej serii należą do podstawowego kanonu każdego historyka Kościoła oraz geografa historycznego w Polsce. ■

Bibliografia

- Anders F.G.E., *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien*, Glogau 1856.
- Arnold S., *Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski piastowskiej (w. XII–XIII)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 2, Kraków 1927, s. 1–127.
- Arnold S., *W sprawie atlasu historycznego Polski*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 1, Kraków 1922, s. 27–34.

- Bieńkowski L., Flaga J., Sułowski Z., *Bibliographie de cartographie ecclésiastique. Fasc. 2: Pologne*, Leiden 1971.
- Buczek K., *Mapa województwa krakowskiego z doby Sejmu Czteroletniego (1788–1792). Źródła i metoda*, Kraków 1930 (*Atlas historyczny Polski. Seria A: Mapy szczegółowe*, t. 1).
- Bujak F., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI na XVII. Dział drugi:*

- „Ziemie ruskie Rzeczypospolitej”, opracował i wydał Aleksander Jabłonowski. Warszawa–Wiedeń 1899–1904 [rec.], „Kwartalnik Historyczny”, 19, 1905, s. 626–635.
- Bujak F., *O atlasie historycznym Polski*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, 1, 1923, 2, s. 49–59.
- Bujak F., *Studja geograficzno-historyczne*, Warszawa 1925.
- Chrzanowski W., *Karta dawnej Polski z przyległemi okolicami krajów sąsiednich według najnowszych materiałów*, Paryż 1859.
- Dunin-Wąsowicz A., *Podziały administracyjne*, w: AHP Mazowsze, s. 35–63.
- Historical atlas of Poland in the 2nd half of the 16th Century. Voivodeships of Cracov, Sandomierz, Lublin, Sieradz, Łęczyca, Rawa, Płock and Mazovia*, red. M. Słoiń, Frankfurt am Main [etc.] 2014– (Geschichte, Erinnerung, Politik, Bd. 6).
- Jabłonowski A., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelotowa z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, Warszawa–Wiedeń 1899–1904.
- Jabłonowski A., *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelotowa z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. „Ziemie Ruskie” Rzeczypospolitej*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie”, 9, 1904, 8, s. 14–20.
- Jabłonowski A., *Udział ś.p. prof. Pawińskiego w wydawnictwie p.t.: „Źródła dziejowe”*, „Kwartalnik Historyczny”, 11, 1897, s. 511–516.
- Jana Łaskiego arcybiskupa gnieźnieńskiego, prymasa, legata urodzonego Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej, t. 1–2, wyd. J. Korytkowski, Gniezno 1880–1881.
- Kłoczowski J., *Prace nad Atlasem historycznym chrześcijaństwa w Polsce*, w: *Problemy nauk pomocniczych historii, III: Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii, Katowice – Wisła, 29–31 V 1974*, red. J. Szymański, Katowice 1974, s. 199–205 (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 96).
- Kłoczowski J., *Rozwój i problematyka badań nad geografią historyczną Kościoła katolickiego*, „Roczniki Humanistyczne”, 11, 1962, 2, s. 5–93.
- Konopska B., *Polskie atlasy historyczne – koncepcje i realizacje*, Warszawa 1994.
- Le Bras G., *Un programme. La géographie religieuse*, „Annales d'histoire sociale”, 8, 1945, 1, s. 87–112.
- Litak S., *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku*, Lublin 2006 (Prace Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce KUL, t. 10).
- Objaśnienie dwóch map dawnej dyjecezyi krakowskiej*, Kraków 1881.
- Ogólnopolska sesja naukowa z dnia 25 listopada 1966 r. poświęcona działalności naukowej Instytutu Geografii Historycznej Kościoła w Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 16, 1968, 2, s. 123–174.
- Pałucki W., *Prace nad atlasem historycznym Polski, w: Problemy nauk pomocniczych historii, III: Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii, Katowice – Wisła, 29–31 V 1974*, red. J. Szymański, Katowice 1974, s. 187–197 (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 96).
- Pałucki W., *Przedmowa*, w: AHP Województwo lubelskie, s. 7–12.
- Pawiński A., *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 1: *Wielkopolska*, Warszawa 1883 (Źródła Dziejowe, t. 12).
- Piekosiński F.K., „Mapa diecezji krakowskiej”, Biblioteka Jagiellońska, rkps 8036 IV.
- Problemy nauk pomocniczych historii, III: Materiały na III Konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii, Katowice – Wisła, 29–31 V 1974*, red. J. Szymański, Katowice 1974 (Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, nr 96).
- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, red. M. Biskup, L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas historyczny Polski. Seria B: Mapy przeglądowe, t. 1).
- Rutkowski H., *Atlas historyczny Polski*, w: *Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sto lat działalności*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Zych, Warszawa 2009, s. 115–121.
- Semkowicz W., *Atlas historyczny Polski (Program wydawnictwa)*, w: *Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski*, z. 1, Kraków 1922, s. 1–16.
- Śląsk w końcu XVIII wieku*, t. 1–2, red. J. Janczak, T. Ładogórski, Wrocław 1976–1984 (Atlas historyczny Polski: Mapy XVIII wieku, t. 1–2).
- Smolka S., *O przygotowawczych pracach do geografii historycznej Polski*, „Studia Geohistorica”, 1, 2013, s. 7–13.
- Szady B., *Historical Cartography of Confessions and Religions in the Polish-Lithuanian Commonwealth. Between Historical Geography and Spatial History*, „Studia Geohistorica”, 6, 2018, s. 136–148.
- Żebrawski T., *Mapa dawnej dyjecezyi krakowskiej według spisów synodalnych i wizyt biskupich z czasu między 1621 a 1750 r. ułożona*, Kraków 1881.
- Żebrawski T., *Mapa zgromadzeń zakonnych dawnej dyjecezyi krakowskiej według spisów z lat 1621–1750 ułożona*, Kraków 1881. ■

Religions and confessions in the *Historical Atlas of Poland of the Sixteenth Century***Summary**

Religious issues occupied a prominent place in the programme of the Historical Atlas of Poland (AHP). Until the adoption in the 1960s of the basic guidelines for the publishing series *Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the 16th Century*, the ways of presentation of religious issues in the AHP varied greatly. Although it was already in 1880 that Stanisław Smolka postulated to include ecclesiastical boundaries in historical maps, his suggestion was neither consistently nor uniformly implemented. In Aleksander Jabłonowski's *Atlas of Ruthenian Lands*, published in 1904 and regarded as the first volume of the programme, Church boundaries were wholly omitted. The problems resulted not so much from difficulties in describing the denominational issues but from the changing concepts about the AHP programme and cartography's role in historical research. Two approaches continued to clash – that of Władysław Semkowicz, who recognised the priority of developmental maps, and that of Stanisław Arnold, who emphasised the role of cross-sectional maps. The realisation of the ambitious AHP programme was further hampered by the destruction of archival material during both world wars. It was only after the stabilisation of the political situation after World War II and the establishment of a special

department within the Institute of History of the Polish Academy of Sciences that, after a stormy discussion (1964–1968), it was possible to work out uniform guidelines for the series of the *Historical Atlas of Poland. Detailed Maps of the 16th Century*. This also applied to how Church structures were presented, where the main emphasis was on reconstructing the boundaries of parishes, deaneries, archdeacons, and dioceses. The proposed questionnaire of issues was more modest than in the Institute for the Historical Geography of the Church in Poland at the Catholic University of Lublin, which was starting its activities, where Jerzy Kłoczowski's team carried out geographical-historical work as an element of research in socio-religious history. However, owing to the consistency and uniformity of the presented content, the works carried out within the AHP series in 1966–2021 enabled a synthesis of the territorial divisions of the Catholic Church in the sixteenth century in the whole Crown. Thanks to the presentation of ecclesiastical structures against the background of other cultural landscape elements (e.g. settlements, roads, properties) and physiographic landscape (e.g. rivers, forests), the Historical Atlas of Poland is a fundamental work on the historical geography of religions and socio-religious history. ■

dr hab. Bogumił Szady – dyrektor Ośrodka Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce KUL oraz zastępca kierownika Zakładu Atlasu Historycznego w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN. Swoje zainteresowania badawcze koncentruje wokół kartografii historycznej wyznań i religii oraz historii społeczno-religijnej
(e-mail: szady@kul.pl)

Bogumił Szady, PhD with habilitation – director of the Institute for the Historical Geography of the Church in Poland at the Catholic University of Lublin and deputy head of the Department of Historical Atlas at the Tadeusz Manteuffel Institute of History, Polish Academy of Sciences. His research interests focus on historical cartography of confessions and religions and socio-religious history
(e-mail: szady@kul.pl)